

Artillerieofficieren van de Bataafse Burgermacht in 1797 (aquarel naar J.A. Langendijk).

Uit: F.G. de Wilde, *De uniformen van het Nederlandse leger ten tijde van de Bataafse Republiek en het Koninkrijk Holland 1795-1810* (Amsterdam 1999) 97

DE BATAAFSE BURGERMAGT ALS BOLWERK DER VRIJHEID

De politieke en militaire betekenis van een burgerschapsideaal

Floris Vletter

De bewapende burgerij was tussen 1780 en 1787 een van de belangrijkste politieke pressiemiddelen van de patriotten geweest in hun strijd tegen stadhouder Willem V. Volgens deze schutters en vrijkorpsleden was politiek burgerschap onlosmakelijk verbonden met bezit van de zwaarmacht. De Pruisische interventie maakte tijdelijk een einde aan deze aspiraties, maar wat gebeurde er met dit burgerschapsideaal toen de patriotten in 1795, in het kielzog van de Franse revolutionaire legers, weer aan de macht kwamen?

De praaltocht die op 1 maart 1796 naar het Haagse Binnenhof trok om de feestelijkheden rond de opening van de Nationale Vergadering – de eerste moderne Nederlandse volksvertegenwoordiging – luister bij te zetten, droeg een nogal krijgshaftig karakter. Hoewel het nieuwe gezag niet lang daarvoor vooral met Franse steun in het zadel was geholpen, stond nationale militaire zelfredzaamheid niettemin hoog in het vaandel tijdens de optocht. De remonstrantse dominee Cornelis Rogge tekende in zijn *Geschiedenis der Staatsregeling voor het Bataafse Volk* (1799) op hoe twaalf oudere mannen in oud-Hollandse kleidij en bewapening meeliepen en een banier droegen met de tekst: 'Onze haardsteden zullen wij beschermen terwijl onze jongelingen te velde zijn'. Achter deze oudere heren volgden zes burgersergeanten met uitgestoken zwaard en een banier met daarop de tekst: 'Wij be-

schermen die geenen, welke zich zelve niet kunnen beschermen.¹ Het geheel werd op het Binnenhof opgewacht door de voltallige Haagse burgerwacht en een garnizoen van het nieuwe Bataafse beroepsleger.

Dit militaire zelfbewustzijn kwam niet uit de lucht vallen. Het einde van het stadhoudelijk regime was weliswaar het werk geweest van de door de *levée en masse* tot ongekende omvang gegroeide troepenmacht die de Franse generaal Pichegru tot zijn beschikking stond, maar daarbinnen was toch ook een belangrijke rol weggelegd geweest voor het Bataafse Legioen van Herman Willem Daendels. Niet zonder gevoel voor politieke symboliek, had hij als eerste bij Fort Crèvecoeur aan de Maas de oversteek over de grote rivieren gewaagd. Het legioen van de 'held van Hattem', werd bemand door 3.000 in 1787 uitgeweken patriotten en opereerde onder de naam *Légion Franche Étrangère*, ofwel Vrij Vreemdelingenlegioen. Het was hiermee het eerste vreemdelingenlegioen in de Franse geschiedenis.²

Met zijn daad had Daendels geprobeerd de omwenteling een zo Nederlands mogelijk karakter te geven. Zo liet hij, zeer tegen de zin van zijn directe Franse superieuren, proclamaties uitgaan waarin de Nederlandse bevolking werd opgeroepen om zich zelfstandig aan de 'slavernij' van het Oranjobewind te onttorsten.³ Tot een volksopstand tegen het stadhoudelijk regime leidde dit alles niet, maar door de acties van het Bataafse legioen konden de patriotten in ieder geval naar een concrete bijdrage aan de machtswisseling verwijzen. De

- 1 C. Rogge, *Geschiedenis der staatsregeling, voor het Bataafse volk* (Amsterdam 1799) 29-31.
- 2 J. Rosendaal, 'Daendels' stormachtige loopbaan tot burger-generaal' in: F. van Anrooij en P. Gielissen eds., *Herman Willem Daendels 1762-1818. Geldersman, patriot, jacobijn, hereboer, maarschalk, gouverneur van Hattem naar St. George Del Mina* (Utrecht 1991) 35-46, aldaar 39.
- 3 C.A. Groenewold, 'Herman Willem Daendels, katalysator van de eenheidsstaat' in: F. Pereboom en H.A. Stalknecht ed., *Herman Willem Daendels (1762-1818). 'Een gulhartig Geldersman, even zo vijf als buspoeder'* (Kampen 1989) 9-32, aldaar 18-21.

op het laatste moment georganiseerde 'fluwelen revolutie' kon daarmee met wat meer overtuigingskracht worden gepresenteerd als een daadwerkelijk 'nationale bevrijding'.

Een andere reden dat de gewapende burger zo prominent aanwezig was bij de start van de eerste nationaal verkozen volksvertegenwoordiging, was gelegen in het feit dat het idee van de gewapende burger nog steeds goed paste bij het burgerlijk politieke discours van die jaren. Met de Bataafse omwenteling waren de patriotten die in 1787 het onderspit hadden gedolven als gevolg van de Pruisische interventie, immers weer terug aan zet. Velen van hen waren destijds direct betrokken geweest bij het gewapende verzet tegen de stadhouder. Van de 150 vertegenwoordigers in de eerste Nationale Vergadering waren er dertig soldaat of officier geweest in een van de burgermilities of hadden bestuurlijk deelgenomen aan de verschillende patriottische commissies voor het defensiewezen.⁴ Zij hadden het ideaal van de militaire burgerplicht eerder al beleden. Dit ideaal was bovendien nauw verbonden geweest met de eis voor een bredere politieke participatie, die met de komst van de Bataafse Republiek inderdaad gestalte leek te krijgen.

Die civiel-militaire voorgeschiedenis roept de vraag op hoe deze voormalige patriotten de militaire burgerplicht definieerden

toen men in de context van een min of meer zelfstandige staat met defensievraagstukken werd geconfronteerd. Over de opvattingen tijdens de patriottenperiode (1780-1787) en over de relatie tussen burgers en krijgsmacht zijn verschillende studies verschenen.⁵ Ook de uiteindelijke invoering van de moderne dienstplicht tijdens de Franse inlijving en de overname hiervan door koning Willem I is uitvoerig beschreven.⁶ Een afzonderlijke studie over dit onderwerp voor de periode van de Bataafse Republiek is echter niet voorhanden. Juist aan deze periode wordt een groot belang gehecht voor de Nederlandse staatkundige ontwikkeling.⁷ Een analyse van het debat over het politiek gevoelige thema van de militaire dienst door burgers kan daarom interessante inzichten geven in de praktijk van dit staatsvormingsproces. Bovendien werpt het ook licht op een zeer lang spelende discussie over de vraag hoe modern de patriotten, dan wel de Bataven, in hun denkbelden nu werkelijk waren. Was de definitieve ontmanteling van oude zeventiende-eeuwse Republiek na 1795 vooral het resultaat van de militaire en politieke schokken die met de Franse Revolutie in noordelijke richting waren gegolfd?⁸ Of hadden de patriotten in de jaren tachtig al de basis gelegd voor een Nederlandse variant van het verlichte republikanisme waarin volksoevereiniteit en representatieve democratie een duidelijk nationale betekenis kregen?⁹

Om de Bataafse inspanningen op het gebied van de militaire dienst in dit debat te kunnen plaatsen, zal eerst een uiteenzetting worden gegeven van wat de patriottische voorgangers met de burgerbepanning voor ogen hadden. Vervolgens zullen de Bataafse discussies hierover zowel binnen, als buiten de volksvertegenwoordiging worden beschreven om zo te achterhalen wat na 1795 de ambities nu waren. In hoeverre wenste de Bataafse machthebbers de burgers op deze militaire plicht aan te spreken? Wie werden in deze context als burgers beschouwd en hoe ver reikte het vermogen van de nieuwe staat om dit alles te organiseren gedurende deze turbulente periode?

Het republikeinse ideaal van de burger-soldaat

De Bataafse discussies over deze vragen stelden in belangrijke mate op de opvattingen

- 4 A.M. Elias en P.C.M. Schölvinc *Volksrepresentanten en wetgevers, de politieke elite in de Bataafs-Franse tijd 1796-1810* (Amsterdam 1991). Dit zijn in ieder geval de representanten waar betrokkenheid daadwerkelijk van bekend is. Het werkelijke getal zou dus nog hoger kunnen liggen.
- 5 H.L. Zwitser, 'De militaire dimensie van de patriottenbeweging' in: F. Grijzenhout, W.W. Mijnhardt en N.C.F. van Sas, *Voor vaderland en vrijheid. De revolutie van de patriotten* (Amsterdam 1987); S.R.E. Klein, *Patriots republikanisme. Politieke cultuur in Nederland* (Amsterdam 1995) hoofdstuk 5.
- 6 J. Joor, *De Adelaar en het lam. Onrust, opruiing en onwilligheid in Nederland ten tijde van het koninkrijk Holland en de inlijving bij het Franse keizerrijk 1806-1813* (Amsterdam 200) hoofdstuk 12; H. Amersfoort, *Koning en kanton. De Nederlandse staat en het einde van de Zwitserse krijgsmacht hier te lande 1814-1829* ('s-Gravenhage 1988).
- 7 N.C.F. van Sas, *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit* (Amsterdam 2004) 19.
- 8 H.T. Colenbrander, *De patriottentijdhooftzakelijk naar buitenlandsche bescheiden* ('s-Gravenhage 1897-1899); I.L. Leeb, *The ideological origins of the Batavian revolution. History and politics in the Dutch Republic 1747-1800* ('s-Gravenhage 1973). Recent wordt, zonder het beeld van een 'marionettentheater' van de patriotten te herhalen, het grote verschil in politiek-filosofische oriëntatie tussen patriotten en Bataven benadrukt door S.R.E. Klein, 'De sprong naar '95. Van patriots naar Bataafs republikanisme', *De achttiende eeuw* 28 (1996) 39-46.
- 9 P. Geyl, *Patriotten en NSB'ers, een historische parallel* (Amsterdam 1946); C.H.E. de Wit, *De strijd tussen aristocratie en democratie in Nederland, 1780-1848. Kritisch onderzoek van een historisch beeld en de herwaarderung van een periode* (Heerlen 1965); S. Schama, *Patriotten en Bevrijders. Revolutie in de noordelijke Nederlanden, 1780-1813* (Den Haag 1989); W. Velema, '1795 en de geschiedenis van het Nederlandse republikanisme', *De achttiende eeuw* 28 (1996) 29-38.

over de gewapende burgerij die de patriotten een decennium eerder in praktijk hadden gebracht. Zoals gezegd had een aanzienlijk gedeelte van de Nationale Vergadering gehoor gegeven aan de oproep over te gaan tot gewapend verzet tijdens de patriottenperiode. Zij hadden hierin niet alleen gestaan. Op een massabijeenkomst in Utrecht in 1785 waren maar liefst 13.517 vrijkorpsleden uit de gehele Republiek bijeen gekomen, wat op ongeveer de helft van het totaal geschat moet worden. In dat jaar waren de patriotten aan de macht in het grootste gedeelte van Utrecht, Holland en Overijssel en in de belangrijke stedelijke centra van Gelderland, Noord-Brabant en Groningen.¹⁰

Wat bewoog al deze militieleden nu tot dit gewapende politiek activisme? De populariteit van het republikeinse ideaal van de burgersoldaat was in ieder geval geen uitsluitend Nederlands verschijnsel. De gebeurtenissen in de Republiek vormden onderdeel van een trans-Atlantisch burgerlijk streven dat zich in deze periode ook in Frankrijk, Ierland en de Verenigde Staten politiek deed gelden. De patriotten beriepen zich op de zelfde principes van actief burgerschap en anti-monarchisme die elders ook de revoluties begeleidden.¹¹ Daarbij had het destijds welbekende succes van de Amerikaanse burgermilities tegen de huurlingenlegers van het Britse Koninkrijk enkele jaren daarvoor, het enthousiasme voor politieke vernieuwing ook in Europa aangewakkerd.

Evenmin was het ideaal nieuw te noemen. Het principe dat burgers hun eigen politieke gemeenschap moeten kunnen verdedigen was zo oud als het burgerschap zelf. Zowel in de Griekse stadstaten als in de vroege Romeinse Republiek, werden legers gevormd door degenen die aanspraak op burgerschap konden maken. Alleen personen met een direct politiek en economisch belang bij het voortbestaan van de politieke gemeenschap, werden in staat geacht deze zware taak te vervullen.¹² In het zestiende-eeuwse pleidooi van Machiavelli ten gunste van de burgersoldaat, kregen deze klassieke concepten vervolgens een vroegmoderne invulling.¹³ De basiselementen van de republikeinse visie op militaire dienst waar de achttiende-eeuwse uitdagers van het *Ancien Régime* zich op beriepen, waren in het werk van de Florentijnse wijsgeer al aanwezig: de burgersoldaat zou op het slagveld een betere

en betrouwbaardere soldaat zijn dan de huurling. Hij vormde de voornaamste waarborg tegen tirannieke machtsovernames. Daarbij zou de militaire dienst burgers ook een sterker besef van het algemeen belang bijbrengen en zo de republiek sterken.

De directe invloed van Machiavelli in de Nederlanden bleef beperkt tot een aantal auteurs. Bij de Leidse lakenhandelaren en politiek pamflettisten de gebroeders De la Court, is die beïnvloeding in de zeventiende eeuw het duidelijkst waarneembaar.¹⁴ Ook Spinoza, die goed bekend was met werk van de Italiaan, ging in zijn *Politieke Verhandeling* uitgebreid in op het belang van een goed georganiseerde burgermilitie tegen oneigenlijke machtsconcentraties.¹⁵ De ideeën van deze radicale verlichtingsdenkers vonden in de tweede helft van de achttiende eeuw een breder publiek. Ontwikkelingen in het boekbedrijf, de opkomst van het Nederlands als volkstaal in nieuwe genres als het tijdschrift en de krant, en het ontstaan van honderden culturele genootschappen droegen bij aan de totstandkoming een kennisgemeenschap die de gehele Republiek omvatte.¹⁶ Hierin werden, zeker na het uitbreken van de desastreuze Vierde Engelse Oorlog (1780-1784), de geesten rijp gemaakt voor het in praktijk brengen van de republikeinse burgerschapsidealen. Het idee van de burgerbewapening nam vooral een vlucht na het anoniem verschenen vlugschrift *Aan het Volk van Nederland* (1781) van de hand van Overijsselse baron Joan Derk van der Capellen. Geïnspireerd door meer toegankelijke Angelsaksische verlichtingsauteurs als Richard Price en Andrew Fletcher in plaats van de radicale denkers van eigen bodem, wist het pamflet een groot publiek te bereiken.¹⁷

10 J. Israel, *The Dutch Republic. Its Rise, Greatness, and Fall, 1477-1806* (Oxford 1995) 1105-1107.

11 J.G.A. Pocock, 'The Dutch Republican Tradition' in: M.C. Jacob, W.W. Mijnhardt ed., *The Dutch Republic in the Eighteenth Century, Decline, Enlightenment and Revolution* (Ithaca/Londen 1992) 188-193.

12 A. Santuoso, *Soldiers, Citizens & the Symbols of War, from Classical Greece to Republican Rome, 500-167BC* (Boulder, Colorado 1997).

13 J.G.A. Pocock, *The Machiavellian Moment, Florentine Political Thought and the Atlantic Republican Tradition* (Princeton 1975) 194-218.

14 P. Knevel, *Burgers in het geweer. De schutterijen in Holland, 1550-1700* (Hilversum 1994).

15 J. Israel, *Radical Enlightenment. Philosophy and the Making of Modernity 1650-1750* (Oxford 2001) 262-264.

16 J. Kloek en W. Mijnhardt, *1800. Blauwdrukken voor een samenleving* (Den Haag 2001) 127-142.

17 L.H.M. Wessels, 'Over invloed en traditie. Een plaatsbepaling van Joan Derk van der Capellen' in: E.A. van Dijk, J. Trijsburg, W.F. Wertheim, A.H. Wertheim-Gijse Weenink, *De wekker van de Nederlandse natie. Joan Derk van der Capellen, 1741-1784* (Zwolle 1984) 121-137.

De aanklacht tegen de Oranjes in het algemeen, en stadhouder Willem V in het bijzonder, eindigde met een oproep aan alle burgers om de wapens ter hand te nemen om zo de aloude vrijheid te kunnen herstellen. Dit bleek niet aan dovemansoren gericht. Door de hele Republiek werden in kort tijdsbestek talloze exercitiegenootschappen en vrijkorpsen opgericht of werden in verval geraakte schutterijen weer nieuw leven in geblazen.

Deze burgermilities groeiden uit tot de politieke en militaire verzetshaarden tegen het stadhouderlijk gezag. Dit burgerlijk militarisme werd in de periodieke pers met tal van argumenten gelegitimeerd: met verwijzingen naar de klassieke *exempla* van Grieken en Romeinen, moderne republieken als Zwitserland en Amerika (waar burgers zich in milities verenigden), Bijbelpassages en ook, zij het sporadisch, naar het natuurrecht.¹⁸ Dat burgers zich mochten bewapenen was voor deze patriotten volstrekt helder. Over de vraag waartoe dit alles precies moest leiden bestond voorsnog minder duidelijkheid. Hoe moesten de burgermilities zich nu ten opzichte van het staande beroepsleger gaan verhouden? Voor wie gold deze plicht en hoe diende een gelijke verdeling van deze last georganiseerd te worden?

Wat betreft de eerste vraag werd de vervanging van het beroepsleger door een burgerleger in ieder geval niet reëel geacht. De burgermilitie moest vooral een tegenwicht kunnen vormen tegen het staande leger indien de huursoldaten daarvan zich achter een orangistische machtsovername zouden scharen. De kans op een dergelijke noodsituatie diende door een vermaatschappelijking van het staande leger zoveel mogelijk uitgesloten te worden. Idealiter bestond het beroepsleger daarom enkel uit ingezetenen van de Republiek zelf, die geacht werden een binding te hebben met de wetten van het land, en niet uit buitenlandse soldaten.¹⁹ Dit ideaal strookte echter niet met de werkelijkheid. De praktijk van het laatachttiende-eeuwse krijgsbedrijf betekende voor de Republiek dat men afhan-

kelijk bleef van beroepssoldaten van voornamelijk buitenlandse afkomst.

De oproep tot volksbewapening had daarmee vooral een binnenlandse functie. Dit is ook terug te zien in een van de concretere hervormingsvoorstellen die de patriotten in deze periode deden; het zogenaamde *Leids Ontwerp* van 1785.²⁰ Dit manifest, opgesteld door de 'Hollandse Vergadering van Gewapende Burgercorpsen', probeerde een brede volksbewapening te koppelen aan hervormingen van het staatsbestel. Bij deze Hollandse Vergadering waren ruim tweehonderd patriotse genootschappen uit meer dan honderd steden aangesloten. De Hollandse korpsen bepaalden in het document dat 'in hachelijke omstandigheden, de Burgerkrijgsmacht de Militie van den Staat krachtadig kunne ondersteunen tegen buitenlandsche Vijanden, en zich tegen die Militie kunne verzetten wanneer zij een werktuig wierd in de handen van binnenlandische dwingelanden!'²¹ De internationale betekenis van de burgermacht bleef hiermee een secundaire overweging. Kern van de zaak was dat men het beroepsgedeelte in toom moest kunnen houden. Dat dit een niveau van militaire organisatie en bekwaamheid vereiste waarmee men ook een nuttige bijdrage aan de landsverdediging kon leveren, was een gunstige bijkomstigheid, maar niet meer dan dat.

Burgerbewapening was voor de patriotten dus bovenal een politieke aangelegenheid. De serieuze verantwoordelijkheid die dat inhield kon niet zomaar aan iedereen worden toevertrouwd. De vaak Oranjegezinde onderklasse werd daarom in het *Leids Ontwerp* via financiële bepalingen van lidmaatschap uitgesloten. Dat bleef voorbehouden aan personen van een 'zekere ge goedheid', de hoogte waarvan aan de hand van de lokale situatie bepaald moest worden. Dit was ook van belang omdat men een directe koppeling tussen politieke rechten en dienst in de burgerkorpsen tot stand wilde brengen. Kandidaten voor stedelijke bestuursfuncties (vroedschapsleden, burgemeesters en schepenen) dienden door de burgermilities te worden gekozen. Ook werd de geschiktheid voor publieke ambten afhankelijk gemaakt van het hebben vervuld van de militiedienst.²² De rol van burgersoldaat werd zo de lakmoesproef voor goed burgerschap.

Met deze koppeling van burgerrechten aan de militiedienst, hoopten de Hollandse patriotten ook nadrukkelijk het enthousiasme

18 Klein, *Patriots republikenisme*, 172-176.

19 Ibidem, 176-180.

20 S.R.E. Klein en J. Rosendaal, 'Nieuwe perspectieven op het Leids Ontwerp (1785)', *De Achttiende Eeuw* 26 (1994) De hervormingsvoorstellen uit het *Leids Ontwerp* zijn als appendix aan dit artikel toegevoegd.

21 Ibidem, 98. (art. XIX)

22 Ibidem, 87, 92-95. (art. IV, V, IX)

voor de burgerbewapening aan te moedigen. Een wettelijke verplichting tot militiedienst werd in de tekst nergens bepleit. De mogelijkheden voor een van staatswege afgedwongen en georganiseerde burgermilitie waren op het moment van verschijnen van de tekst ook niet meer aan de orde. De pogingen die hiertoe gedaan zijn aan het begin van de patriottenrevolutie, waren gestrand op het ingewikkelde besluitvormingsproces in de Republiek en de weerstand daarbinnen van politieke tegenstanders. Oranjegezinde autoriteiten doorzagen de politieke bedoelingen van dergelijke plannen en verwierpen de spaarzame voorstellen die op het niveau van de staten hiertoe werden gedaan. Met deze afwijzende houding van de autoriteiten waren de patriotten gedwongen om particuliere korpsen op te richten om zo hun republikeinse idealen gestalte te geven. De totstandkoming van deze vrijkorpsen en exercitiegenootschappen werd gezien als een 'substituut voor het oorspronkelijk beoogde volksleger'.²³ De situatie dwong de patriotten tot de keuze voor vrijwillige volksbewapening. In plaats van alle burgers tot het dragen van de wapenen te kunnen verplichten, of dit op z'n minst te laten afkopen, kwamen ze niet verder dan een moreel appel. De militaire burgerplicht werd zodoende vanaf een vroeg stadium meer gedefinieerd in termen van een morele verplichting, dan als een last die in gelijke mate over de bevolking diende te worden verdeeld via dienstplichtwetgeving. De meeste patriotten zouden na de Bataafse omwenteling aan die vrijwillige plichtvervulling vasthouden.

De Bataven aan zet

De patriotse burgersoldaten waren in 1787 uiteindelijk niet bestand tegen de interventie van de Pruisische beroepsmilitairen die de restauratie van het bewind van Willem de V bewerkstelligden. Veel politieke vluchtelingen vestigden zich in Frankrijk en België, anderen bleven in de Republiek, maar werden vaak uitgesloten van publieke functies. Voor beide groepen restte niets anders dan wachten op betere tijden.

Toen in 1795 die betere tijden voor hen kwamen, was de situatie veranderd, niet in het minst door de nieuwe internationale verhoudingen. De militaire burgerschapsidealën van het decennium ervoor hadden door de Franse Revolutie ook een onmiskenbaar an-

dere lading gekregen. Iedereen was doordrongen geraakt van het even afschrikwekkende als ontzagwekkende voorbeeld van de Franse conscriptie. Met de *levée en masse* hadden de Franse revolutionairen niet alleen de Europese grootmachten Oostenrijk, Groot-Brittannië en Pruisen van het lijf weten te houden, men begon zelfs de revolutie buiten de eigen landsgrenzen te exporteren. Die indrukwekkende militaire prestatie was alleen mogelijk geweest door harde repressie in eigen land. De militaire dienstplicht kende in Frankrijk enthousiaste volgelingen, maar rustte vooral op een haastig uit de grond gestampt binnenlands veiligheidsapparaat waarvan de burgersoldaten van de Nationale Garde de ruggengraat vormden. De gardisten waren als binnenlandse ordehandhavers nauw betrokken bij het revolutionaire geweld dat door heel Frankrijk heen plaats vond; een dubbelrol waarin ze zowel de vijanden van de revolutie uit moesten schakelen, als de radicale willekeur van de massa's dienden te beteugelen.²⁴ Als instrument van de jakobijnen, werden deze burgersoldaten zo medeverantwoordelijk voor het massale bloedvergieten ten tijde van de Terreur (1793-1794). Op de in Frankrijk aanwezige Nederlandse patriotten maakte dit alles een diepe indruk. De reacties varieerden daarbij van diepe afschuw tot instemming of in ieder geval begrip.²⁵ Hoe men het Franse geweld ook beoordeelde, de gebeurtenissen drongen aan alle toekomstige Bataven de vraag op hoe men de eigen revolutie zou moeten consolideren en welke rol de Bataafse burgersoldaten hierin zouden hebben.

De Bataafse discussies over burgerbewapening na 1795 verschilden zodoende sterk van het discours rond de patriottische bewapeningsdrift die acht jaar daarvoor tot een einde was gekomen. Niet alleen lagen de Franse lessen vers in het geheugen. De discussies over de militaire burgerplicht waren bovendien een stuk minder vrijblijvend geworden nu de patriotten staatkundig min of meer de vrije hand hadden. Niet langer kon men de ideeën hierover optekenen in ontwerpen en pamfletten, ze moesten nu in concrete (grond)wets-

23 Zwitser, *Militaire dimensie patriottenbeweging*, 37.

24 C. Lucas, 'Revolutionary violence, the people and the terror' in: K.M. Baker ed., *The French Revolution and the creation of modern political culture. Volume 4, the Terror* (Oxford 1994) 57-79, aldaar 62-64.

25 J. Rosendaal, *Bataven! Nederlandse vluchtelingen in Frankrijk 1787-1795* (Nijmegen 2003) 331-332 en 542-546.

teksten worden vastgelegd. In de politieke discussies hierover zijn een viertal posities te onderscheiden die hieronder verder uiteenzet zullen worden. De posities komen hierbij overeen met de vier scenario's voor de gewenste uitkomst van de revolutie zoals Niek van Sas die in het Bataafse politieke debat heeft onderscheiden: het federalisme, het moderatisme, het revolutionair republicanisme en het scenario van de zedelijke revolutie.²⁶

Herstel van de aloude schutterij

De grootste afkeer van het Franse revolutionaire voorbeeld bestond onder de federalisten. Voor hen was met de omwenteling van 1795 in feite de kous af. Het federale stelsel van de oude republiek kon gehandhaafd blijven en het was alleen zaak om de burgerinvloed hierbinnen te vergroten. Men had verder weinig op met de radicale politieke filosofieën waar de Franse revolutionairen zich van bedienen en men beschouwde de verregaande politieke modernisering die daar plaats vond, ongeschikt om als voorbeeld voor de nieuwe Bataafse Republiek te dienen. In tegenstelling tot het voorheen absolutistische Frankrijk, konden de Bataven immers bogen op rijke republikeinse traditie. Behoud van die traditie stond voor de federalisten centraal in hun politieke optreden na 1795. In die zin kan men de Bataafse federalist beschouwen als vertegenwoordiger van het toen opkomend conservatisme.

Ook wat betreft de invulling van de militaire dimensie van het burgerschap blijkt die conservatieve inslag. Dit is goed te zien bij de publicist J.H. Swildens, die als de belangrijkste representant van dit federalisme beschouwd kan worden. Tijdens de jaren tachtig voelde hij zich enigszins overrompeld door de militaire geestdrift van de vrijkorpsen, maar vond wel dat goed burgerschap ook de bereidheid inhield om de gemeenschap gewapenderhand te verdedigen. De context waarin hij dit

uitlegde, bleef echter duidelijk lokaal: in zijn *Vaderlandsch A-B boek voor de jeugd* (1781) definieerde hij burgerschap als een relatie tussen het individu en de stedelijke gemeenschap. De militaire burgerplichten golden dan ook alleen bij het verdedigen van de eigen haardsteden. Die plicht nam hij zeer serieus en men kon dan ook niet vroeg genoeg beginnen om de 'lust om met het snaphaantje te spelen in de knaapjes' aan te moedigen.²⁷ Dit was echter geen revolutionaire oproep tot gewapend burgerverzet tegen de stadhouder, maar diende alleen ter versterking van de aloude schutterijen: de stedelijke ordehandhavers die hun oorsprong hadden in de middeleeuwse schuttersgilden. In de federalistische analyse hadden de schutterijen vanaf het prille begin van de Republiek een belangrijke staatsrechtelijke positie verworven. Door hun optreden bij de belegeringen van steden als Alkmaar, Haarlem en Leiden waren de schutterijen in de Unie van Utrecht verankerd en hadden een belangrijke rol gekregen bij de verkiezingen van stedelijke regenten.²⁸ De schutterijen waren zo de enige historisch gelegitimeerde instituties waarbinnen de burgerbepapening plaats kon vinden volgens de federalisten. De bevoegdheden en functies van de schutterijen die in de loop van hun geschiedenis zo gegroeid waren, moesten de leidraad vormen voor verdere voorstellen. De algemene diensplicht zoals die in Frankrijk was gerealiseerd, was daarentegen een schrikwekkende gebeurtenis met catastrofale gevolgen. Dat deze 'voorbeeldloze maatregelen' daar hadden kunnen slagen was volgens Swildens meer toe te schrijven aan geluk dan aan wijsheid. De Franse pleitbezorgers van een algemene diensplicht hadden dit succes in ieder geval zelf nooit kunnen bevroeden:

*De yverigste voorstanders van uiterste maatregelen, als Danton, Barrere, Robbespierre enz., wisten zeer wel, van welke eenen verbaazenden en onafzienbaaren omslag het was, zulk een ontzettend decreet nu zodanig in praktyk te brengen, dat men er het bedoeld effect eenigszins van kon hebben.*²⁹

Slechts door de militaire onheilstijdingen van het moment en de patriottische geestdrift die dat losmaakte, slaagde deze precedentloze opzet. Daarmee was een geest uit de fles ontsnapt die uiteindelijk een heel continent in as had gelegd en het 'aarts-kwaad van alle kwaad-

26 Van Sas, *De metamorfose van Nederland*, 277-291.

27 J.H. Swildens, *Vaderlandsch A-B boek voor de jeugd* (Amsterdam 1781).

28 Zie voor deze analyse het mede door Swildens geschreven *Grondwettige herstelling van Nederlands staatswezen, zo voor het algemeen bondgenootschap, als voor het bestuur van elke byzondere provincie, geschikt om het voornaam doelwit aan te toonen, waar toe de poogingen van goede regenten en de requesten van vaderlandlievende burgers moeten strekken* (Amsterdam 1784-1786) 274-275.

29 J.H. Swildens, *Oorlogs-monument bij dit ontzettend jaar, 1794 en hooge belangen van staat en regering, thans en voortaan* (Amsterdam 1794) 94-96.

'Amsterdamse schutters geven het voorbeeld aan de jeugd in het A-B boek van Swildens.'

Uit: J.H. Swildens, *Vaderlandsch A-B boek voor de jeugd* (Amsterdam 1781) Universiteitsbibliotheek Leiden

den, 't oudheidensch stelsel des oorlogs van allen tegen allen' had ontketend.³⁰ De mogelijkheden voor militaire mobilisatie die hiermee gecreëerd werden, konden in geval van oorlog niet anders dan tot volledige wederzijdse vernietiging leiden.

Deze analyse van de betekenis van de *levée en masse* voor de praktijk van oorlogvoering lijkt sterk op die van Carl von Clausewitz, die in reactie erop het begrip 'totale oorlog' introduceerde. In tegenstelling tot de Pruisische militaire theoreticus, weigerde Swilders echter aanpassing aan die nieuwe oorlogsvorm. Het krijgsgeweld en de binnenlandse gewelddadigheden die kenmerkend waren voor de Franse Revolutie, kon men het beste bestrijden door een terugkeer naar de stedelijke schutterijen van weleer. De strikt defensieve militaire functie van de schutterijen maakte grootschalige internationale campagnes onwaarschijnlijk, terwijl op politiek vlak de verbondenheid met de eigen lokale gemeenschap

voorkwam dat een Bataafse burgermacht een instrument werd in handen van revolutionaire radicalen.

De burgermacht als revolutionaire garde

In de discussies over die nieuwe Bataafse burgermacht in de Nationale Vergadering hielden federalisten daarom vast aan een strikt lokale en provinciale organisatie. Hierbij zag men zich gesterkt door het reglement op basis waarvan de vergadering was bijeengekomen. Zeeland, Friesland en Groningen hadden het bijeenroepen van de nieuwe volksvertegenwoordiging vooral gezien als een ongewenste aantasting van de aloude provinciale soevereiniteit. Om ook deze provincies aan boord te krijgen was een aantal zaken, waaronder fi-

30 J.H. Swildens, *Over de hoogere doel-einden van den revolutie-oorlog, en deszefts invloed op de belangen van godsdienst en staat* (Amsterdam 1803).

nanciën en burgerbewapening, een provinciale aangelegenheid gebleven. Artikel 79 van het reglement bepaalde ten aanzien van het laatste dat de 'burgermilitie zal blijven onder bevel van de respectieve Provinciale Regeering, en dat de Nationale Vergaadering daar geen gebruik van zal maken.'³¹

De volksvertegenwoordigers van radicale signatuur namen daar geen genoegen mee. De Leidse lakenfabrikant Pieter Vreede en de hoogleraar Johan Valckenaer waren de leidende figuren onder hen. Zij maakten al in een vroeg stadium van de omwenteling de burgerbewapening tot een politieke kwestie om zo een ingrijpende centralisering van de nieuwe staat te bepleitten. De eerste militaire bedreiging van de nieuw verworven vrijheid, een Pruisische en Westfaalse troepenconcentratie aan de oostgrens in mei 1796, werd hiervoor door Valckenaer aangegrepen. Van de Franse bondgenoot mocht men veel verwachten, stelde hij in de vergadering, maar het kwam aan op een eigen Bataafse bijdrage. Hiervoor waren geld en manschappen nodig en de enige manier om dit te realiseren was door de provinciale beperkingen aan de Nationale Vergadering op het gebied van financiën en het bevel over de burgermilities te doorbreken. Pas wanneer de nationale volksvertegenwoordiging direct noodbelastingen kon heffen en de weerbare bevolking onder de wapenen kon roepen, kon een krachtige inspanning geleverd worden.³²

Valckenaer en zijn medestanders in de vergadering namen met hun pleidooi voor een algemene mobilisatie echter een minderheidspositie in. Een coalitie van federalisten

en moderaten hield deze voorstellen tegen en wenste niet verder gaan dan het opstellen van een proclamatie waarin het Nederlandse volk werd opgeroepen om vrijwillig de wapens op te nemen in de Bataafse burgermacht.³³ Het geringe effect hiervan zal weinig indruk hebben gemaakt op de Fransen. Waar in de beginjaren van de Franse Revolutie vele tienduizenden vrijwilligers zich hadden aangemeld naar aanleiding van soortgelijke oproepen, bleef in de provincie Holland het aantal aanmeldingen beperkt tot slechts 461.³⁴ Voor de Bataafse radicalen liet dit eens te meer zien dat een vrijwillige volksbewapening te vrijblijvend was. Verplichte militaire dienst in een nationaal georganiseerde Bataafse burgerwacht bleef echter politiek onhaalbaar in de huidige constellatie.

De bewondering voor het Franse volksleger was er onder de Bataafse radicalen niet minder om. Valckenaer prees uitgebreid de heldendaden van de Franse 'Republicainsche Colommen' en ook buiten de vergaderzaal waren radicale geluiden in de discussies over de Bataafse burgerbewapening te horen.³⁵ Zo ontstond in de *Nieuwe Post van den Neder-Rhijn*, de Bataafse doorstart van dit oude patriottenblad, een discussie over het al dan niet volgen van het Franse voorbeeld. Start voor de discussie was een ingezonden brief waarin werd gewaarschuwd voor een al te enthousiast kopiëren van de Franse rekruteringspraktijken: 'Ik geloof dat er veelen zullen zyn die op de vraag: *zal men, naar het voorbeeld onzer Fransche broederen hier ook de requisitien invoeren?*, Ja zullen schreeuwen, en die naderhand, wanneer men dezelve dadelijk wilde doen, nog harder zullen schreeuwen: *neen! Dat hebben wij niet gedacht. Wij zijn vrij en willen niet geprest worden.*'³⁶ Een bijkomend probleem lag volgens de inzender gelegen in de vraag of de dienstplicht ook voor Oranjegezinden zou moeten gelden. Onder hen bestond weinig sympathie voor de nieuwe politieke orde en de bereidheid om in de Bataafse burgermachten die orde te moeten verdedigen was dan ook niet groot. Hij schatte dat een vierde van de bevolking aanhangers van het oude regime was en dus als burgersoldaat niet kon worden vertrouwd. Uitsluiting van Oranjeklanten was ook geen optie omdat dit een oneigenlijke grond voor gewetensbezwaren kon worden. De belasting zou dan te zwaar op welwillende republikeinen komen te liggen.

31 G.W. Bannier, *Grondwetten van Nederland: teksten der achtereenvolgende staatsregelingen en grondwetten sedert 1795, met verschillende andere staatsstukken, historische toelichtingen en eenige tabellen* (Zwolle 1936) 17-35.

32 *Dagverhaal der Handelingen van de Nationale Vergadering representeerende het Volk van Nederland I* (Den Haag 1796-1798) 396-397, 411-412 (2-5-1796).

33 *Ibidem*, 420-422 (4-5-1796).

34 De Franse oproepen van 1791 en 1792 leverden respectievelijk ruim honderdduizend en 83.600 aanmeldingen uit met name lagere middenstand en de boerenstand op. Zie: P. Paret, *Understanding War, Essays on Clausewitz and the History of Military Power* (Princeton 1992) 60-61. Voor de Hollandse cijfers: Nationaal Archief, Den Haag, Archieven van de Wetgevende Colleges 1796-1801, nummer toegang 2.01.01.01, inventarisnummer 488, 10 oktober 1796.

35 *Dagverhaal Nationaal Vergadering I*, 437 (6-5-1796). Een verwijzing naar de nieuwe strategie waarbij niet meer over de breedte werd aangevallen, maar in collones om zo een doorbraak in de vijandelijke linies te forceren.

36 'G. Vrijheid' (pseudoniem), 'Aanmerkingen over het nadeelige der requisitien, met aanwijzing van een beter middel', *De nieuwe Post van den Neder-Rhijn* 60 (1796) 486-489.

Het weerwoord van de redactie van de *Nieuwe Post van den Neder-Rhijn* laat zien dat er ook warme sympathie bestond voor het idee om een Bataafse *levée* af te kondigen. In plaats van een reden om van dergelijke plannen maar af te zien, was de partijtwist een probleem dat juist met een militaire dienstplicht kon worden opgelost. Ook in Frankrijk hadden immers koningsgezinden een belangrijk deel van de bevolking uitgemaakt. Voor de meesten daarvan had, op het moment dat Frankrijk door vijanden werd belaagd, loyaliteit aan de natie geprevaleerd boven de weerzin tegen de revolutie. Maar ook de minderheid waarbij de partijstrijd het had gewonnen van de vaderlandsliefde, was door de Franse revolutionairen met succes onder de wapenen gebracht:

Edoch het geen alles afdeed, was de sterkste discipline, en de scherpste toezicht, welke bij de legers wierd gehouden; het was bijna de onmogelijkheid zelve, om heimelijk uit of in het leger te komen, zonder ontdekt en gevat te worden, en zij, welke wierden gevat, wierden den oogenblik ter dood gebragt; – wij houden ons verzeekerd, dat zulk een scherp toezicht bij ons plaats hebbende, niet veel voor het overloopen te vreezen hebben.³⁷

Met dit commentaar liet het blad niet alleen blijken over een nogal jakobijns revolutie-ethos te beschikken, het riep tevens de fundamentele vraag op over de rol die de burgerwacht moest spelen in het beslechten van de nog steeds bestaande politieke twisten. Die vraag kwam al aan de orde op het moment dat de Nationale Vergadering nog delibereerde over de opzet van de Bataafse Burgermacht in mei 1796. Een reeks incidenten in Amsterdam die de geschiedenis is ingegaan als het kanonniersoproer, liet zien hoe potentieel explosief het bewapenen van burgers kon zijn.³⁸ Aanleiding vormde verkiezingen waarbij een, ten opzichte van de situatie voor de omwenteling, vrijwel ongewijzigde gemeenteraad was verkozen. Radicale elementen die vooral in de artillerie-milities te vinden waren, was het een doorn in het oog dat vermeende aristocraten en Oranjegezinden weer deel uitmaakten van het stadsbestuur. Zij waren met de wapens in de hand verhaal gaan halen bij de gemeenteraad, die de overige burgermilities het bevel gaf de artilleristen te ontwapenen. Deze hadden zich echter achter de opstandige kanon-

niers geschaard waarop deze, in de dronken anarchie van het moment, de raadzaal waren binnengedrongen en enkele raadsleden mishandelden. Ook liet men uit de kerkers van het stadhuis militieleden vrij die bij eerdere opstootjes van dat tumultueuze jaar in de stad gevangen waren gezet.

De discussie in de Nationale Vergadering spitste zich toe op de vraag of het Haagse garnizoen een bijdrage moest leveren aan het herstel van orde en rust in Amsterdam.³⁹ Het Provinciaal Bestuur had hier in de nacht van 11 op 12 mei om verzocht en president van de vergadering Bicker had, zonder de volksvertegenwoordigers te raadplegen, een deel van het garnizoen richting Amsterdam laten uitrukken. Door de Haagse ruiters in te zetten, die onder bevel van de Nationale Vergadering stonden, werd het stedelijk oproer een nationale kwestie en werden de bekende scheidslijnen ook hier zichtbaar. De radicalen vonden de handelswijze van de voorzitter voorbarig, omdat de Nationale Vergadering hiermee zonder kennis van zaken, stelling zou nemen in de Amsterdamse 'burgergeschillen'. Pieter Vreede waarschuwde hierbij voor de consequenties als er 'burgerbloed' zou vloeien en stelde dat dan aan alle rampen die het land al troffen, 'die van een burgeroorlog kan worden toegevoegd'.⁴⁰ Federalisten en moderaten (zie hieronder) namen aanstoot aan de kwalificatie van de gebeurtenissen in Amsterdam als een lokaal burgergeschied. In hun ogen was het niets meer geweest dan een misdadige geweldsuitbarsting tegen het wettige gezag waartegen daadkrachtig opgetreden diende te worden.

Uiteindelijk liep alles met een sisser af. Het Haagse garnizoen zou Amsterdam nooit bereiken en de opstandige kanonnières kwamen met een Haagse onderzoekscommissie een staakt-het-vuren overeen. De episode maakte niettemin duidelijk dat er genoeg radicale agitatie bestond onder de verschillende burgermilities over de milde behandeling van aanhangers van het voormalige regime sinds de omwenteling. Met de radicale staatsgreep van 22 januari 1798 waarachter ook Vreede zich schaarde, kreeg deze groep uiteindelijk de gelegenheid het staatsbestel van alle reac-

37 *De Nieuwe Post van den Neder-Rhijn* 60 (1796) 499-500.

38 Rogge, *Geschiedenis der Staatsregeling*, 81-90. Zie voor een beschrijving van de gebeurtenissen ook: Schama, *Patriotten en bevrijders*, 305-307.

39 *Dagverhaal Nationale Vergadering* I, 469-491 (12-6-1796).

40 *Ibidem*, 483-484.

Gewelddadigheden, van eenige Artilleristen, in de Raadsaal der Municipaliteit te Amsterdam in den nacht tusſchen den 10^{den} en 11^{den} Mei 1796.

'Bezetting van de Amsterdamse raadsaal door artilleristen van de gewapende burgermacht.'

Uit: C. Rogge, *Geschiedenis der staatsregeling, voor het Bataafse volk* (Amsterdam 1799). Universiteitsbibliotheek Leiden

tionaire krachten te ontdoen. Hiertoe werden bijvoorbeeld de Amsterdamse kanonniërs die na de onlusten waren ontbonden, weer in ere hersteld. Samen met gelijkgezinden elders in het land vormden zij de revolutionaire garde die het werk van de zuiveringscommissies mogelijk maakte. In vooral de belangrijke stedelijke centra van Utrecht, Friesland en Holland kregen de radicale milities vrij spel.⁴¹ Hoewel deze zuiveringen nergens uitmondde in jakobijnse bloedbaden, werden overal in het land stemgerechtigden in de grondvergaderingen

en provinciale- en stedelijke bestuurders op vermeende aristocratische, orangistische of federalistische sympathieën beoordeeld. Ook voor de talrijke ambtelijke functies werden de juiste politieke opvattingen vereist. In sommige plaatsen ging men zelfs zo ver om veerschippers, vroedvrouwen, brand- en wijkmeesters, zakkendragers, biersjouwers, stadbodes en schoolmeesters zich tegenover de zuiveringscommissies te laten verantwoorden.⁴²

Voorbij de partijtivist

⁴¹ Schama, *Patriotten en bevrijders*, 390-391.

⁴² K. Vossenstein, *Verwisselde loterijbriefjes. Montfoort 1783-1803* (Hilversum 1999) 145-155.

In het kleine half jaar dat de radicalen aan het bewind waren – in juni volgde al weer een tegencoup – wist men door deze dwang de fel begeerde eenheidstaat tot stand te brengen. Dat had echter wel wat gekost. Voor zover er steun was onder de burgerbevolking voor een radicale revolutie naar Frans model, verdween die volledig na dit jaar van staatsgrepen, arrestaties en zuiveringen. Het maakte plaats voor een algemene roep om verzoening en een zeker berouw over de felheid van de partijstrijd zou langzamerhand de publieke discussie gaan beheersen.⁴³ Kortom, een sfeer waarin de moderaten hun voornaamste doelstelling verwezenlijkt zagen.

Wat waren nu de ambities die zij hadden wat betreft de burgerbewapening? Het achterhalen van de politieke stellingnamen van deze groep was voor tijdgenoten al geen sinecure. Pieter Vreede verzuchtte hierover: 'Uit de natuur der grondstellingen van de moderaten, vloeiden eigenaerdig voort, dat zy zich veréénigden met elk die zich wilde verzoenen.' Tal van orangisten en aristocraten bevonden zich daarom onder hun gelederen, aldus de radicale voorman.⁴⁴ Die beginselloosheid als gevolg van de wens om vooral toch te verzoenen, wordt door historici dan ook als problematisch gezien bij het karakteriseren van deze groepering.⁴⁵ Veel verder dan de tussenposities onderscheiden die de moderaten op gevoelige thema's innamen, komt men daarom niet. Ook op het vraagstuk van de militiedienst kozen de moderaten voorzichtig positie. Tussen de uitersten van een terugkeer naar de oude schutterijtraditie en het invoeren van een Bataafse *levée*, bepleitte men een inrichting van de Bataafse burgermacht die ruimte liet voor het compromis, en tevens voortborduurde op het ideaal van de gewapende burger uit de patriottenperiode.

Hoewel men de voorstellen van Vreede en Valckenaer om de gehele burgerbewapening per direct onder het centrale gezag van de volksvertegenwoordiging te plaatsen niet had gesteund, had men uiteindelijk met de burgermacht wel een nationale organisatie voor ogen. Dit blijkt onder andere uit de stellingnamen van de gematigde volksvertegenwoordiger Johan Pieter Farret in de commissie die zich bezighield met het schrijven van een concept grondwet voor de nieuwe republiek. Over de grote soevereiniteitsvraag – lag die bij de aloude provincies of bij het Bataafse volk

en dus de nationale vertegenwoordigende vergadering – nam hij een typische moderate positie in. Alleen die zaken 'zonder welke de veiligheid en geluk der geheele Republicq niet kan bevordert worden', dienden in handen van het centrale gezag gelegd te worden.⁴⁶ Al het overige kon aan de stedelijke en provinciale besturen overgelaten worden. Uit dit subsidiariteitsbeginsel vloeide in zijn ogen wel voort dat de binnenlandse veiligheid en rechtshandhaving, afgedwongen door een gewapende burgermacht, een verantwoordelijkheid voor de nationale overheid moest zijn.

Het toekennen van deze functie aan de burgermacht betekende dat de lokale delen hiervan aan een zekere nationale standaard moesten gaan voldoen. De Nationale Vergadering vaardigde daartoe in september 1796 het eerste reglement voor de Bataafse burgermacht uit waarin gedetailleerd uiteengezet werd wie aan de militieplicht gehouden kon worden, op welke gronden men dit tegen betaling kon ontlopen en hoe hoog de boetes voor ontduiking moesten zijn.⁴⁷ Ook bepaalde het reglement hoe en hoe vaak er geëxerceerd moest worden, wat de richtlijnen voor bewapening en uniformen waren, en dat de rangen en standen gelijkgesteld werden met die van het reguliere leger. Hiermee werd het stedelijke karakter van de burgerkorpsen voor een belangrijk gedeelte teniet gedaan. Door de uniforme opzet kwamen ze symbool te staan voor nieuwe, nationale burgerlijk identiteit. In die zin vormde dit reglement een duidelijke breuk met de eeuwenoude schutterstraditie. Deze centrale overheidsbemoeienis met de burgerbewapening waren daarom voor federalisten als Gerard Willem van Marle onverteerbaar. Al die nationale initiatieven voor de burgermacht voedden uiteindelijk alleen maar de angst onder de bevolking dat een algemene

43 N.C.F. van Sas, 'Het beroerd Nederland. Revolutionair geweld en bezinning omstreeks 1800', in: idem ed., *De metamorfose van Nederland*, 373-383.

44 P. Vreede, *Verandwoording van Pieter Vreede, lid van het voormalig Uitvoerend Bewind, aen de Bataafsche Natie en aen haere vertegenwoordigers, ingegeven by de Eerste Kamer der Wetgevende Vergadering, den 9 oktober 1798* (Leiden 1798).

45 Schama, *Patriotten en bevrijders*, 300; Van Sas, *Scenario's*, 284-285.

46 L. de Gou, *Het plan van constitutie van 1796, chronologische bewerking van het archief van de eerste constitutiecommissie ingesteld bij decreet van de nationale vergadering van 15 maart 1796* ('s-Gravenhage 1975) 31-32 en 55-56.

47 Nationaal Archief, Den Haag, Inventaris van de Commissie van de Gewapende Burgerwacht (1798-1802) nummer toegang 3.02.35, inventarisnummer 52.

dienstplicht aanstaande was. Die angst, aangewakkerd door de 'vijanden van de tegenwoordige orde', had er volgens Van Marle voor gezorgd dat het electoraat de grondwetsvoorstellen in 1797 massaal had afgewezen.⁴⁸

Vanuit de optiek van het moderatisme was de vrees voor een Franse conscriptie echter ongegrond. De nationale standaardisering betrof vooral de lokale ordehandhaving. Het bevel over de burgermacht voor inzet buiten de eigen woonplaatsen bleef bij de Provinciale Besturen (de oude gewesten) liggen. Pas na de staatsgreep en de inwerkingtreding van de grondwet van 1798, kreeg de nationale volksvertegenwoordiging de mogelijkheid om de noodtoestand uit te roepen waarin men het bevel over de gehele burgermacht op kon eisen. Dat het gematigde deel van de Bataafse politieke elite hier niet lichtzinnig gebruik van wenste te maken, bleek in de nazomer van 1799 toen het Europese oorlogsgeweld zich naar de duinen van Noord-Holland verplaatste. De Brits-Russische invasie daar mondde uit in een maanden durende slag waarbij in totaal 80.000 troepen waren betrokken en duizenden doden en gewonden vielen te betreuren. De Bataafse volksvertegenwoordiging riep de noodtoestand uit en verleende de regering weliswaar het bevel over de burgermacht, maar die beloofde plechtig dat het deze burgersoldaten in eerste instantie alleen zou inzetten voor de lokale ordehandhaving. Hiernaast werden burgers, 'voor zo verre zy zich bereidwillig toonen', opgeroepen zich aan te melden voor de directe confrontatie met de vijand.⁴⁹ Dit was conform het moderate denken over de functie van de burgermacht in geval van een buitenlandse dreiging. Met de gelijkstelling van de burgermacht met het reguliere leger wat betreft organisatiestructuur, oefening en uitrusting, hoopte men vooral een reservoir aan geoefende burgersoldaten te creëren waaruit in tijden van nood genoeg vrijwilligers zich zouden aanmelden. Militaire burgerdienst was voor hen een morele plicht die niet van staatswege afgedwongen moest worden. Men zag hier de militaire noodzaak ook verder niet van in. Had het massale ka-

rakter van de van de patriotse burgerbewapening in de jaren tachtig immers niet bewezen dat er voldoende opofferingsgezindheid bestond onder de Nederlandse burgerij? De afgevaardigde Tonco Modderman, in 1785 nog oprichter van het exercitiegenootschap 'Voor Onze Duurste Panden' uit Groningen twijfelde hier niet aan: 'Elk die de Nederlander kent, weet het volgende: hij siddert te rug op het enkele denkbeeld van requisitie, maar een wenk, wat dan de nodigende stem der beminlijke vrijheid doet hem in den drom zijner vijanden vliegen.'⁵⁰ De erfenis van vrijwilligheid uit de patriottenperiode bleef zo onderdeel van de moderate Bataafse opvattingen over de nieuwe burgermacht.

De Bataafse burgermacht als school der natie

Tijdens de campagne in Noord-Holland waren er zeker burgersoldaten die voldeden aan de hoge verwachtingen van Modderman en de zijnen. Volgens Simon Schama leverden compagnieën uit Den Haag, Utrecht, Rotterdam, Leiden, Haarlem, Delft, Rotterdam, Zwolle en Kampen een onverwachte bijdrage aan de Bataafs-Franse oorlogsinspanningen.⁵¹ Ook in de voorste linies waren sommigen van hen actief. Zo werden de Delftse en Rotterdamse milities door de Franse generaal Brune in het bijzonder geroemd voor hun heldhaftige optreden tijdens de beslissende slag bij Bergen.⁵²

Toch was niet iedereen onder de indruk van het Bataafse enthousiasme om het vaderland te hulp te snellen. In de *Nieuwe Post van den Neder-Rhijn*, die sporadisch verscheen tijdens het conflict, omdat het grootste gedeelte van de redactie ten strijde was getrokken, werd hier niet hoog van opgegeven. In tegenstelling tot wat de krantenberichten meldden, constateerde men dat de Bataven een 'nauwelijksch noemenswaardig' aantal soldaten op de been hadden kunnen brengen. Erger was nog dat degenen die wel naar het front waren gegaan, geen waardering voor hun daden kregen. Verbitterd vroeg men zich af of zij 'die achtung, die liefde, die dankbaarheid van hunne Medevaderlanders, voor welke zij zich moedig in het vuur hebben gewaagd, genieten, op welke zij aanspraak hebben? – bij eenige waare vaderlanders, JAA, maar bij den grootsten hoop, NEEN.'⁵³ De Bataven mochten dan over hun

48 *Dagverhaal der Nationaale Vergadering* VII, 337 (4-10-1797).

49 *Dagverhaal der Handelingen van het Vertegenwoordigend Lichaam des Bataafschen Volk* V (Den Haag 1798-1801) 798 (23-8-1799).

50 *Dagverhaal Nationaale Vergadering* I, 435 (6-5-1796).

51 Schama, *Patriotten en bevrijders*, 463.

52 *Dagverhaal Vertegenwoordigend Lichaam* VI, 110 (20-09-1799).

53 *De Nieuwe Post van den Neder-Rhijn* 257 (1799) 2173-2174.

Grenadier- en fustilier-officieren van de Bataafse Burgermacht te Rotterdam (aquarel naar J.A. Langendijk).

Uit: F.G. de Wilde, *De uniformen van het Nederlandse leger ten tijde van de Bataafse Republiek en het Koninkrijk Holland 1795-1810* (Amsterdam 1999) 94

eigen republiek beschikken, men was duidelijk nog geen natie.

Die problematiek staat ook centraal in het vierde scenario dat Van Sas onderscheidt. Men had hierin grofweg dezelfde staatkundige doelstellingen als bij de radicale positie, maar achtte het zinloos dit na te streven voordat het Bataafse volk als zodanig één en ondeelbaar was. Hiervoor was een 'zedelijke revolutie' noodzakelijk waarin de bevolking door een beschavingsoffensief tot een natie gesmeed moest worden. Door nationale feestdagen, herdenkingen en eretekenen voor uitzonderlijke prestaties, moest dit bewerkstelligd worden. Het programma hiervoor werd ontvouwd

in het politieke weekblad *De Democraten* dat onder redactie stond van de latere minister van Financiën Alexander Gogel en de politiek ideoloog Willem Anthonie Ockerse.⁵⁴ In deze opvoedingsinitiatieven speelde ook de burgermacht een belangrijke rol. Zo publiceerde men in februari 1797 een zeer gedetailleerd voorstel waarin de inrichting van de burgermacht volledig gelijkgeschakeld zou worden met het kiesstelsel waarmee de Nationale Vergadering gekozen werd. Hierin had elk district ongeveer 15.000 inwoners en de stemhebbende

54 Van Sas, *Scenario's*, 289-290.

burgers daarbinnen konden één afgevaardigde voor de Nationale Vergadering aanwijzen. Dit deed men door het district op te delen in grondvergaderingen van 500 inwoners die een kiesman naar het districtniveau afvaardigden.⁵⁵ Voor *De Democraten* leek het niet meer logisch deze reeds bestaande volkstelling te handhaven en elk district een bataljon van 800 tot 1.000 man te laten leveren, die samengesteld was uit kleinere compagnieën vanuit de grondvergaderingen.⁵⁶

De toename in onderling contact tussen burgers op zowel politiek als ordehandhavend gebied die dit teweeg bracht, was het voornaamste winstpunt van deze organisatievorm. Door hun gezamenlijk wetgevende en uitvoerende werkzaamheden, 'leeren de menschen elkander beter te kennen, men raakt elkaar in meer punten aan, men gewent zich aan eene gemeenschappelyke werking, die nauwer vereeniging sticht'. De districten zouden bovendien een volstreekte numerieke gelijkheid op politiek en militair gebied kennen. Hiermee was volgens het blad het risico dat politieke conflicten tot gewelddadigheden zouden leiden geminimaliseerd aangezien geen van de districten een militair overwicht kon hebben over de anderen. Met dit alles werd 'het systeem van één en ondeelbaarheid bevorderd en bevestigd'. In die strakke koppeling tussen politieke en militaire dimensies van het burgerschap leken deze ideeën sterk op de voorstellen die de Hollandse burgerkorpsen ruim tien jaar daarvoor in het *Leids Ontwerp* hadden neergelegd. Het burgerschap zelf had in de tussentijd echter totaal verschillende lading gekregen. Waar de patriotten zich noodzakelijkerwijs op het stedelijk burgerschap richtten, hadden de kiesdistricten in de voorstellen van *De Democraten* uitsluitend betekenis voor de samenstelling van de nationale volksvertegenwoordiging. Bovendien ging het nu niet alleen om het stimuleren van de burgerbewapening, maar wilde men burgers vooral het besef bijbrengen onderdeel te zijn van een bredere, nationale identiteit.

Dit was vernieuwend. Het was de eerste Nederlandse manifestatie van een Europese ontwikkeling waarin militaire dienst gebruikt werd om nationale identiteiten te vormen. Dit moderne nationalisme is ook terug te zien in de retoriek rond de eerste herdenking van de Brits-Russische invasie. De agent van nationale opvoeding, een post die vast en zeker de goedkeuring van Gogel en Ockerse kon wegdragen, pleitte bij deze gelegenheid voor het oprichten van een monument voor de gevallen landgenoten. Deze Johannes van der Palm riep alle vaderlanders op 'in statige optogt dit heiligdom der natie te bezoeken'. Jongeren moesten 'daar voor het eerst den eed zweren van trouw aan het vaderland: zoo zal de moed der ontslapen helden in hunnen boezem overgaan, en zij ook zullen zich waardig voelen, om, waar het Vaderland gebiedt, voor het Vaderland te sterven.'⁵⁷

Invoering van de moderne dienstplicht

Als school der natie zou de Bataafse burgermacht echter nooit dienen. De oorlog in de Noord-Hollandse duinen die had moeten dienen als decorum voor het nationalisme van Van der Palm, maakte juist een einde aan het Bataafse enthousiasme voor een nationale burgermacht. De Fransen hadden de overwinning vooral als resultaat van de eigen inspanningen gezien en begonnen steeds sterker te twijfelen aan de Bataafse bereidheid de eigen vrijheid te verdedigen. Gevolg was dat de Fransen vanaf de gevechten in Noord-Holland, de zelfstandigheid van de Bataafse republiek steeds minder serieus gingen nemen.⁵⁸ Zeker toen Napoleon in november van dat jaar de alleenheerschappij in Frankrijk greep, werd de Bataafse Republiek alleen nog gezien als leverancier van geld en troepen voor de Franse oorlogsmachine. Hiermee verdampten ook de laatste restjes animo voor de burgerbewapening. De militaire burgerplicht verloor zijn politiek-ideologische lading als bolwerk van de vrijheid, en werd nog slechts gezien als een verkapte poging om de Franse conscriptie ten behoeve van de napoleontische oorlogen aan de Nederlandse bevolking op te leggen. In 1803 besloten de Bataven dan ook de mogelijkheid tot inzet van burgermachten buiten de eigen woonplaats uit het reglement te schrappen. Toen er niets terecht kwam van de toenemende druk van Napoleon om deze maatre-

55 P.A.J. van den Berg, 'Wie behoorde tot het Bataafse volk? Opvattingen over Bataafs burgerschap en politieke participatie in de eerste jaren van de Bataafse Republiek (1795-1798)' *Pro Memorie* 7 (2005) 211-250, aldaar 219.

56 *De Democraten* 39 (1797).

57 J.H. Palm, *Redevoering bij gelegenheid der viering van het Nationaal Feest op den 19 december 1799* (Den Haag 1800) 9-10.

58 Van Sas, *De Metamorfose van Nederland*, 335.

gel terug te draaien, besloot hij mede hierom de noordelijke Nederlanden maar in te lijven bij het Franse keizerrijk. De militaire dienstplichtwetgeving werd hiermee van kracht en ook konden de beproefde middelen om deze af te dwingen vrijelijk worden ingezet.⁵⁹

Dit systeem werd door koning Willem I in 1813 grotendeels overgenomen waarmee hij het begin van de Nederlandse dienstplicht inluidde. Dat hij hierin succesvol was, is opmerkelijk en wordt vooral toegeschreven aan de mogelijkheden die het vers gecentraliseerde bestuursapparaat boden om deze burgerplicht op te kunnen leggen.⁶⁰ Dat is zonder meer waar, maar een voor de Nederlandse context wezensvreemd instituut dat alleen ingang had gevonden door de botte bijl van de Franse inlijving, was de militaire burgerplicht ook weer niet. Zo werd voor het nieuwe leger van Willem I een onderscheid gemaakt tussen internationaal inzetbaar beroepsleger en een Landmilitie met een meer ondersteunende defensieve taak. Deze taakverdeling tussen beroeps- en burgersoldaten was voor de patriotten in de jaren tachtig al het uitgangspunt geweest en dit principe maakte ook onderdeel uit van alle Bataafse voorstellen op dit gebied.⁶¹

Ook de centralisering van de burgerbewapening was in Bataafse handen danig voortgeschreden. De federalistische visie waarin de burgermachten alleen lokale ordehandhavers waren die in geval van nood de stadsmuren konden bemannen, had al in 1796 het onderspit gedolven. Het reglement van dat jaar startte een gestage uniformering van de burgermachten en centralisering van bevoegdheden. Een meerderheid van radicalen en moderaten vatte de burgermacht op als een nationale organisatie waarvan de lokale milities de bouwstenen vormden. De militaire inzetbaarheid werd hierin een belangrijke overweging. Het gelijkgeschakelen met de organisatiehierarchy van het beroepsleger en de nationale standaarden voor uniformen, bewapening en oefening laten zien dat ook de moderaten een zekere militarisering van de burgerbewapening niet schuwden. Men wenste alleen nog niet de radicale stap te zetten naar een algemene dienstplicht die ook de militaire functie zou omvatten. Hiervoor bleef men vasthouden aan het principe van vrijwilligheid. Deels kwam dit voort uit de patriotische voorgeschiedenis waarin de militaire burgerplicht een morele en geen juridische connotatie had gehad. Deels

had dit te maken met de toenemende angst dat Nederlandse burgersoldaten door de alliantie met Frankrijk in het Europese oorlogsgeweld gezogen zouden worden.

De Franse invloed op al deze discussies is daarmee zeer groot geweest, maar zeker niet eenduidig. De *levée en masse* diende voor sommigen als voorbeeld van militaire efficiëntie, als middel om een einde te maken aan de interne politieke tegenstellingen en de revolutie te vervolmaken, en als forum waarin de nationale identiteit bevestigd kon worden. Voor anderen doemden alleen schrikbeelden op van totale oorlog en jakobijnse bloedbaden wanneer men aan het Franse voorbeeld dacht. De Franse inlijving leidde uiteindelijk tot invoering van de dienstplicht, maar het proces waarbij de militaire dimensie van het burgerschap langzaam maar zeker genationaliseerd werd, was al veel langer gaande en kende zelfs wortels in de patriottenperiode. De Franse invloed is voor dit proces even zo vaak een katalysator als een rem gebleken.

Floris Vletter is verbonden als docent aan het Instituut Politieke Wetenschap van de Universiteit Leiden. Hij doet onderzoek naar de ontwikkeling van het Nederlands burgerschap aan de hand van militaire burgerplichten.

59 Joor, *De Adelaar en het Lam*, 283-379.

60 H. Amersfoort, 'De strijd om het leger (1830-1840)' in: C.A. Tamse en E. Witte ed., *Staats- en Natievorming in Willem I's Koninkrijk (1815-1830)* (Brussel 1992) 186-206, aldaar 186-188.

61 Zwitser, *Militaire dimensie patriottenbeweging*, 38-39.